

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.40>

Nazim Mustafa

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

<https://orcid.org/0009-0007-0709-5689>

nazimmustafa@mail.ru

İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏKİ AZƏRBAYCANLILARA MƏXSUS TARİXİ-MEMARLIQ İRS ERMƏNİ TƏDQİQATÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ

Açar sözlər: İrəvan qalası, Xan sarayı, Pənah xan Makinskinin malikanəsi, məscid, karvan-sara, hamam, meydan.

İrəvan şəhərindəki türk-müsəlman irsi barədə bir sıra avropalı və rus müəllifləri ilə yanaşı, erməni müəlliflərinin əsərlərində kifayət qədər məlumat verilir. Erməni tarixçiləri İrəvanın qədim erməni şəhəri olması barəsində iddia irəli sürsələr də faktlar bunun əksini sübut edir. Hazırda İrəvan şəhərində yaşı 250 ildən artıq olan yeganə tikili şəhərin mərkəzində yerləşən Göy məscid kompleksidir. XIX əsr erməni tarixçiləri Ğevond Alişanın, Yervand Şahəzizin, Gerasim Ezovun, müasir erməni tədqiqatçıları Tadevos Hakopyanın, Marietta Kasparyanın, V. Arutyunyan, M.Asatryan və A.Melikyanın, ABŞ-da yaşayan erməni tarixçisi Corc Burnutyannın əsərlərində İrəvan şəhərindəki türk-müsəlman irsi qismən tədqiq edilmişdir. Bu məqalədə İrəvan qalası, Xan sarayı, Pənah xan Makinskinin malikanəsi və İrəvanda məscidlər, hamamlar, karvan-saralar, meydanlar barəsində erməni müəlliflərinin verdikləri məlumatlar təhlil edilir.

İrəvan qalası

İrəvan qalası şəhərin 4 massivindən biri idi. Qala ilə digər yaşayış massivləri (Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı və Dəmirbulaq) arasında Bazar meydanı yerləşirdi.

İrəvan qalası haqqında ilkin yazılı məlumat Səfəvilər dövrünə aiddir. 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayılın qoşunları Qaraqoyunlu əmirləri üzərində qələbə çalaraq İrəvan şəhərini ələ keçirmişdir. XVII əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqazda səfərdə olmuş məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yazır ki, Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 il qalanı tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdur [Evliya, *Səyahətnamə*., s. 50].

Tadevos Hakopyan yazır ki, fransız səyyahı Jan Tavernye 1655-ci ildə İrəvanda olmuşdur. Onun 1682-ci ildə yol qeydlərinə əsasən yazdığı kitabında Tavernye İrəvan şəhərini və qalasını təsvir etmiş, şəhərin planını öz əsərinə daxil etmişdir. Tavernyenin yazdığına görə, Zəngi çayının sahilindəki təpədə salınan, 5 qülləyə və möhkəm müdafiə divarlarına malik olan İrəvan qalasının şimal tərəfə açılan bir darvazası olmuşdur. Tavernye qala ilə şəhər arasında geniş boş ərazinin olduğunu yazır [Акопян, *Очерк*.,s. 85]. Yervand Şahəziz isə Tavernyeyə istinadən qalının sakinlərinin yalnız müsəlmanlardan ibarət olduğunu, ermənilərin isə qalada yalnız dükanlarının olduğunu və onların qaladan kənarında, bir top atəşi məsafəsində yaşadıklarını yazır [Շահազիզ, *Հիւ Երևանը*., s.35].

Erməni əsilli, Sankt-Peterburqda yaşayan XIX əsr tarixçi Georgi Ezov yazır ki, XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotrün Qafqaz üzərindən isti dənizlərə və Hindistana çıxmaq arzusunun olduğunu bilən ermənilərin nümayəndəsi, avantürist İsrail Ori Rusiya çarına göndərdiyi məktubunda İrəvan qalasının strateji əhəmiyyətini qeyd edərək, onu ələ keçirmək yollarını göstərmiş və qeyd etmişdir ki, şəhərdəki barıt və digər hərbi sursat anbarı ermənilərin əlindədir. İ.Ori şəhərdə 300 nəfərdən artıq erməninin yaşadığını və həmin ermənilərlə sövdələşməklə onların qalının qapısını rus qoşunların üzünə açma biləcəklərini, bununla da qəfil hücumla şəhərin ələ keçirilə biləcəyini göstərmişdi [Эзов Г. А. *Сношения*., с.88].

1804 və 1808-ci illərdə rus qoşunları İrəvan qalasına hücum edərək onu ələ keçirmək istəsələr də buna nail ola bilməmişdilər. 1827-ci

il oktyabrın1-də rus qoşunları əvvəlcə qalanın cənub-qərb qülləsini ələ keçirmiş, sonra isə qalanın şimal darvazasını (Şirvan darvazası) sındıraraq qalaya daxil olmuşdu.

İşğaldan sonra İrəvan qalası dövlət mülkiyyəti elan edilmişdi. XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan qaləsindəki 120-dən artıq binada müxtəlif təyinatlı dövlət müəssisələri və təşkilatlar yerləşirdi. 50-ci illərdə qalanın içərisində müxtəlif tikinti işləri aparılmış və təmir-bərpa işləri görülmüşdü. Qalada rus hərbi hissələri və onlarla top saxlanılırdı. İrəvan qalası 1864-cü il martın 12-dək hərbi-istehkam qalası statusunu saxlamışdır. Qala rəsmən buraxıldıqdan sonra onun divarlarının, qüllələrinin daşlarını ətrafda yaşayan sakinlər söküb aparmışlar. 1880-ci illərdən etibarən isə bir-birinin ardınca qalanın içərisindəki tikililər və müdafiə qurğuları yoxa çıxmışdır [Акопян, *Очерк...*, с. 189-190].

Xan sarayı

Erməni vandalizminin soyqırımına məruz qalmış abidələrdən biri də Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan Xan sarayı, yaxud Sərdar sarayıdır.

1578-ci ildə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan bəylərbəyi Toxmaq xan İrəvan qalasının içərisində Xan sarayı inşa etdirmiş, qala ilə üzbəüz, Zəngi çayının sağ sahilində böyük bir bağ saldırmışdır. Həmin bağ tarix ədəbiyyatında Xan bağı kimi qeyd olunur. XVII əsrin 40-cü illərində Cənubi Qafqazda səfərdə olmuş məşhur türk səyyahı Evliya Çələbi İrəvan qalası və “behiştə bənzər” Toxmaq xan sarayı haqqında maraqlı məlumatlar verir [Evliya, *Səyahətnamə...*, s. 51].

Səfəvi sərkərdəsi Əmirgünə xan Qacarin (1604-1625) İrəvanın hakimi olduğu dövrdə qala və Xan sarayı (Sərdar sarayı) daha da abadlaşdırılmış və möhkəmləndirilmişdi. 1679-cu il zəlzələsindən sonra İrəvan qalası, o cümlədən Xan sarayı Zal xan (1679-1688) tərəfindən yenidən bərpa edilmişdi.

İrəvan əyalətinin Osmanlı hakimiyyəti altına keçdiyi dövrdə Rəcəb paşa (1725-1728) tərəfindən İrəvan qaləsindəki saray kompleksində xeyli quruculuq və abadlıq işləri görülmüşdü.

İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarin (1759-1783) və oğlu Məhəmməd xanın (1784-1805) hakimiyyəti dövrləri İrəvan şəhərinin və qalasının çiçəklənmə dövrü hesab edilir.

1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan Qacar Xan sarayının Güzgülü salonunu və Xan bağındakı Yay imarətini inşa etdirmiş, bununla da bu möhtəşəm tikili memarlıq baxımından monumental saray kompleksi kimi tamamlanmışdır.

İrəvan qalasının və Xan sarayının çar Rusiyası işğalından sonra çəkilmiş cizgilərinin (planlarının) bir qismi hazırda İrəvan Tarix Muzeyində saxlanılır. Xan sarayının 1837-ci ildə tərtib edilmiş mükəmməl planında göstərilən miqyasa əsasən, sarayın təqribən 1 hektar ərazini əhatə etdiyi aydın olur. Saray İrəvan qalasının şimal-qərb hissəsində yerləşirdi və qaladan saraya qapı açılırdı.

Rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş iki-mərtəbəli saray binası trapesiya formasında (ölçüləri 36 x 35 x 31 x 25 m) olmuşdur. Sarayın ortasında şahın təntənəli qarşılınması üçün böyük eyvan olmuşdur. Eyvanın qurtaracağında Zəngi çayına açılan və rəngli şüşələrlə bəzədilmiş, şəbəkələrlə bir-birindən ayrılan yataq yerləri – taxçalar düzəldilmişdi. Xan sarayının Güzgülü zalında xanın taxtının önündə müalicəvi xüsusiyyətə malik olan damarlı əqiq daşlardan ulduzvarı hovuz düzəldilmişdi. Ortasında kiçik fəvvarə olan hovuz rus rəssamı Q.Qaqarinin çəkdiyi Güzgülü zalın rəsmində də öz əksini tapmışdır. Həmin hovuz hazırda İrəvan Tarix Muzeyində nümayiş etdirilir. Bunlardan əlavə, Xan sarayına bitişik daha iki bina – biri xanın yaxın ətrafının yaşadığı bina, digəri yardımçı tikili olmuşdur [Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. *Ереван...*, с. 33-34].

Bir-birinə bitişik olan və uzun fasada malik Xan sarayı və hərəmxanası vahid memarlıq kompozisiyası təşkil edirdilər. Hərəmxana sarayla kiçik dəhliz vasitəsilə birləşirmiş. Düzbucaqlı formada olan hərəmxananın uzunluğu 200 fut ($1 \text{ fut} = 0,3048 \text{ m}$), eni təqribən 125 fut olmuşdur. Hərəmxananın çoxlu otaqları və dəhlizləri var idi. İrəvan qalasının rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra – yəni 1827-ci ildə hərəmxana hospitala çevrilmişdi. Sərdar hərəmxanasının mərmər üzlük çəkilmiş, mozaikalı ornamentlərlə bəzədilmiş hamamı da öz təmtərağı ilə seçilirdi. Hərəmxananın geniş yay hovuzu var idi. Uzunluğu 15 sajen ($1 \text{ sajen} = 2,1336 \text{ m}$), eni 4 sajen, dərinliyi 3 arşın ($1 \text{ arşın} = 71,12 \text{ sm}$) olan hovuz və hamam 1830-cu ilədək mövcud

idilər. Bu tikililər qalanın “yenidənqurulması” zamanı digər çoxsaylı tikililərlə birgə sökülərək məhv edilmişdi [Акопян, *Очерк...*, c. 129-130].

1880-ci ilin oktyabrında məşhur Rusiya arxeoloqu qrafinya Praskofya Uvarova İrəvan qalasında olmuş, uçulub dağılan Xan sarayının vəziyyətini təsvir etmişdir. Erməni tədqiqatçısı Yervand Şahəziz P.Uvarovanın Qafqaz ekspedisiyasının nəticələri haqqında dərc etdirdiyi “Qafqaz. Yol qeydləri” (Moskva, 1887) kitabının birinci cildindən aşağıdakı sitatı gətirir: “Qala divarlarının və qüllələrinin içərisində Zəngi çayının altından yeraltı keçidi, fontanlı həyətləri, hamamları, hərəmxanası və iki məscidi olan Sərdar imarəti (*yəni Xan sarayı kompleksi - N.M.*) yerləşir. Bütünlüklə sırf Şərq üslubunda naxışlarla, güzgülərlə və rəsmlərlə bəzədilmiş, sanki bəzəkli çay qutusuna bənzər Sərdar imarətindən yalnız qəbul zalı (*yəni Güzgülü zal - N.M.*) salamat qalıb. Zalın ortasında mərmər fontan vardır və onun pəncərəsi rəngarəng ağac şəkəklərlə bəzədilmişdir. Oradan Zəngi çayına, Ararat (*Ağrı*) və Ələyəz dağlarına çox gözəl mənzərə açılır. Zal şimal tərəfdən açıq imiş və pərdələrlə örtülmüş. Hansı ki, pərdənin izləri, halqaları və asılqanlarının yeri həm tavanda, həm də bünövrədə görünür. Zalın hər iki tərəfində kiçik otaqlar vardır və zirzəmisində buxana yerləşir.

Sarayla Zəngi çayını birləşdirən yeraltı keçiddən yalnız onun qapısı və daş pilləkənləri qalmışdır. Halbuki, bir qədər əvvəl həmin keçiddən çayın altı ilə qarşı tərəfə keçmək olardı” [Гаспарян, *Հիւ Երևանը...*, s. 170].

1864-cü ildə İrəvan qalasının hərbi-istehkam qalası kimi istifadəsinə son qoyulmuşdur. 1865-ci ildə İrəvan qalasının ərazisinin bir hissəsini Nerses Tahiryan adlı erməni taciri satın alaraq sonradan orada şərab zavodu – yəni indiki konyak zavodunu inşa etdirmişdir. Hazırda İrəvan konyak zavodunun ərazisinin bir hissəsi Xan sarayı kompleksinin ərazisinə düşür.

Məscidlər

Erməni tarixçisi Tatevos Hakopyan 1971-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap olunan “İrəvanın tarixi (1500-1800)” monoqrafiyasında qeyd edir ki, çox güman ki, Div Sultan məscidi günümüzədək gəlib çatan Göy məscidin yerində olmuşdur və 1679-cu il zəlzələsi zamanı dağılmışdır [Հալոյրոյան, *Երևանը...*, s. 336].

Daha sonra P.Uvarovanın dili ilə Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin önündə Şərq ənənəsinə uyğun, hər iki tərəfində hücrələrinin izləri hələ də qalan geniş həyətdə daha bir kiçik yay məscidi yerləşir. Hansı ki, adətən bu tip yay məscidləri Şərqdə əsas tikilinin qarşısında, üzü şimala doğru tikilir. Bundan əlavə, P.Uvarova həmin həyətin ortasında müsəlmanların yuyunması üçün tikilən hovuzdan 1870-ci ilədək istifadə edildiyini qeyd etmişdir [Гаспарян, *Հիւ Երևանը...*, s. 170-171].

1724-cü ildə Osmanlı qoşunları yenidən İrəvanı ələ keçirdikdən sonra türk sərkərdəsi Rəcəb paşa şəhərin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Onun tapşırığı ilə 1725-ci ildə Qalanın içərisində yeni bir məscid inşa edilmişdi ki, həmin məscid onu inşa etdirənin şərəfinə Rəcəb paşa məscidi adlandırılırdı. Bu məscid düzgün paralelepiped formasında və sferik günbəzli idi, həmçinin Şərq üslubunda həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi. İrəvan qalasının 1827-cil oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən işğalından bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin günbəzindəki ay-ulduzu çıxarılıb, yerində xaç və kilsə zəngi asaraq onu rus pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. 1839-cu ildə onun xarici quruluşunda dəyişiklik edilmiş, fasadına silindrik sütunlar əlavə edilmiş, damına örtük vurulmuş, xristian kilsəsi formasına salınmışdı [Гаспарян. *Классические*, c. 76].

Erməni tədqiqatçısı M.Qasparyan göstərir ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlərdən Göy məscid, Hacı Hüseyn və Şəhər (Zal xan) məscidləri Könhə şəhər (Şəhri) massivində, Təpəbaşı məscidi eyniadlı massivdə, Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidləri isə Dəmirbulaq massivində yerləşmişdir [Гаспарян. *Планировочная...*, c. 76].

1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsinin “İrəvan quberniyasının 1902-ci il üçün yaddaş kitabçası” çap edilmişdir. Həmin kitabında göstərilir ki, İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir [Памятная книжка..., c. 119-120].

1906-1911-ci illərdə İrəvan şəhərinin texniki işləmiş B.Mehrabov şəhərin planını və orada olan memarlıq abidələrinin siyahısını tərtib etmişdir. B.Mehrabov şəhərdə 8 məscid qeydə almışdır. Həmin məscidlər belə adlanırdı: Göy

məscid, Qala məscidi, Təpəbaşı, Şəhər, Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq və Hacı Cəfər bəy məscidi [http://www.iatp.am/old_yerevan].

Yervand Şahəziz İrəvanda 6 məscidin mövcud olduğunu yazır. Onların adlarını belə təqdim edir” 1. Zal xan, 2. Novruzəli bəy, 3. Hüseyinli xan, 4. Hacı İmamverdi, 5. Hacı Cəfər bəy, 6. Məhəmməd Sərtib xan. Daha sonra İrəvanda 47 dəyirmanın, 21 dinkin, 9 hamamın, 851 dükanın və 1473 bağın mövcud olduğunu yazır [Շահազիզ, Հիւ Երևանը., s. 158].

Yervand Şahəziz “Köhnə Yerevan” kitabına İrəvan şəhərinin işğalı zamanı ələ keçirilən və hazırda Ermənistan Dövlət Muzeyində saxlanılan bayrağın fotosunu daxil etmişdir [Շահազիզ, Հիւ Երևանը., s. 168].

ABŞ-da yaşayan erməni tarixçisi Corc Burnutyanyan “Yerevan xanlığı qacarların hökmranlığı dövründə. 1795-1828” adlı əsərində İrəvan şəhərində 7 məscidin mövcudluğunu qeyd edir: 1. Abbas Mirzə (Qala məscidi), 2. Zal xan, 3. Novruzəli bəy, 4. Sərtib xan, 5. Hüseyinli xan (Göy came), 6. Hacı İmamverdi, 7. Hacı Cəfər bəy (Hacı Nəsrulla bəy) [Bournoutian G.A. *The khanate..*, p. 125].

İrəvandakı mərkəzi örtülü bazarla üzübüz yerləşən Göy məscid öz kompozisiyası və əsas ibadət xanasının formasına görə 1616-cı ildə Şah Abbas dövründə Gəncədə inşa edilən Cümə məscidinə bənzəyirdi. Onun ölçüləri 97,2 x 66 m idi. Məscidin adı onun günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyətinə fontanlı daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi [Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. *Ереван*. s. 31].

İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidinin mədrəsəsinin təyinatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəssamlar evinin sərgi salonu yerləşir [Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. *Ереван*. s. 32].

Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan “İrəvanın tarixi (1500-1800)” əsərində Eçmiədzin kilsəsinin yepiskopu Hovhanes Şahxatunyansa istinadən yazır: “Məscidin minarəsinin və günbəzinin bir hissəsi mavi saxsılarla üzlənmişdir. Əsas tikililər məscidin ərazisinin cənub və şimal tərəflərində idi. Yan tərəflərdə isə yardımçı tikililər və hücrələr yerləşirdi. Məscidin həyə-

tində ətrafına sal daşlar döşənmiş və ağaclar əkilmiş bir balaca hovuz inşa edilmişdi. Məscidin üç qapısı olmuşdur. İki kiçik qapı şimal və şərq istiqamətinə, böyük giriş qapısı isə cənuba baxırdı. Məscid binası cənub səmtində yerləşirdi. Bina bir-biri ilə bağlı üç zaldan ibarət idi. Məscidin günbəzi digər iki kiçik zaldan hündür olan böyük zalın üzərində idi. Sadə görkəmli zalların yalnız həyəətə baxan pəncərələri şəbəkə üslubunda işlənmiş və rəngli şüşələrlə bəzədilmişdi. Həyətin şimal hissəsində kiçik bir ibadət xana da var idi. Məscidin minarəsi çox gözəl idi və İrəvanın tikililəri arasında ən hündür olduğundan şəhərin hər yerindən görünürdü. Azañçı onun başına çıxaraq hər gün müsəlmanları ibadətə çağırırdı. Məscidin cənub portalının üzərindəki kitabədə Hüseyinli xanın adı və tikilmə tarixi həkk olunmuşdu [Հավոյրժաւ, Երևանը., s. 274-275].

Hamamlar, karvansaralar, meydanlar

Corc Burnutyanyan yazır ki, İrəvan şəhərində mövcud olan hamamlar ya karvansaraların, ya da məscidlərin nəzdində olmuşdur. O, hamamları belə sadalayır:

Qalada: Mərmər hamam (*Xan sarayı kompleksindəki hərəmxananın hamamı nəzərdə tutulur – N.M.*)

Şəhri (Şəhər) hissəsində: 1. Şeyxülislam, 2. Zal xan, 3. Mehdi bəy.

Təpəbaşı hissəsində: 1. Hacı Bəyim, 2. Hacı Əli, 3. Hacı Fətəli (Qafar), 4. Kərim bəy, 5. Şeyxülislam.

Dəmirbulaq hissəsində: Həsən Əli (Cəfər bəy) [Bournoutian G.A. *The khanate..*, p. 206].

Corc Burnutyanyan İrəvan şəhərində mövcud olan karvansaraları belə sadalayır: 1. Gürcü, 2. Culfa, 3. Zərrabxana, 4. Tahir, 5. Sulu, 6. Susuz, 7. Hacı Əli [Bournoutian G.A. *The khanate..*, p. 207].

Corc Burnutyanyan İrəvan şəhərində mövcud olmuş meydanlar barəsində yazır [Bournoutian G.A. *The khanate..*, p. 206]:

1. Xan bağı, 2. Fəhlə bazarı, 3. Zal xan, 4. Bazar (əsas), 5. Hüseyinli xan, 6. Qladakı meydan.

Corc Burnutyanyanın İrəvan şəhərində sadaladığı məscidlərin, karvansaraların, meydanların, hamamların adlarından görünür ki, həmin adların ermənilərə və farslara heç bir aidiyyəti yoxdur.

Pənah xan Makinskinin malikanəsi

İrəvanda Xan sarayının üslubunda inşa edilmiş tarixi-memarlıq abidələrindən biri də Pənah xan Makinskinin evi idi. İrəvan şəhər Dumasının deputatı, kollej müşaviri Süleyman xanın oğlu Pənah xana məxsus yaşayış kompleksi onun adını daşıyan meydanda, Nalbandyan küçəsi-19 (keçmiş Ter-Qukasov küçəsi) ünvanında yerləşirdi. Kompleksə xanın ikimərtəbəli evi, mətbəx, anbar, ayrıca həyətlərdə nöqərlər üçün birmərtəbəli ev və tövlələr daxil idi. Pənah xan Makinskinin mülkündə xeyriyyəçilik məqsədilə İrəvan teatrının tamaşaları oynanılmışdır. Pənah xanın evi XX əsrin ortalarında İrəvanda dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələri siyahısına salınmışdı [http://www.iatp.am/old_yerevan.]. Lakin ötən əsrin 70-80-ci illərində Pənah xanın evi yer üzündən silinmişdir.

Pənah xan Makinskinin Evinin şəklini Yervand Şahəziz "Köhkə Yerevan" kitabına daxil etmişdir. "Pənah xanın evi "adlanan həmin fotonun altında erməni saxtakarlığı ilə yazılmışdır: "Fars memarlığından bir nümunə" [Շահազիզ, Հին Երևանը., s. 153]. Pənah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan meydanı və yaxud Pənah xan bulvarı adlanırdı. Hazırda həmin ərazi Saxarov meydanı adlanır.

Nəticə

Məqalədən də görüldüyü kimi, XIX-XX əsrlərdə erməni müəllifləri İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus olmuş tarixi-memarlıq abidələri haqqında kifayət qədər məlumat vermişlər. Lakin fakt odur ki, hazırda İrəvanda Göy məsciddən və şəhərin Təpəbaşı hissəsindən başqa azərbaycanlılara məxsus bütün memarlıq tikililəri yer üzündən silinmişdir. "Qədim erməni şəhəri" kimi dünyaya təqdim edilən İrəvan şəhərinin qədim mərkəzi yoxdur. Bugünkü İrəvan şəhəri son yüz ilin məhsuludur. Onun siması 1924-cü ildə və ondan sonrakı

illərdə hazırlanan İrəvan şəhərinin baş planının həyata keçirilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Vaxtilə erməni müəlliflərinin verdikləri məlumatlar İrəvan şəhərinin sırf türk-müsəlman şəhəri olmasını sübut edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bournoutian G.A. The khanate of Erivan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992.
2. Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr. Hazırlayan Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997.
3. Акоюн Тадевос. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977.
4. Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. Москва, 1968.
5. Гаспарян М.А. Планировочная структура Еревана 19 – начала 20 вв. // Национальное своеобразие зодчества народов СССР: Сб. науч. тр. Москва, 1979.
6. Гаспарян Мариетта. Классические архитектурные формы в зодчестве Еревана (Рубеж XIX-XX вв.). // Պատմա-փիլոսոփիական հանդես (Historical-Philological Journal), № 3, 2003.
7. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год. Отд. III, Эривань, 1902.
8. Эзов Г. А. Снощения Петра Великого с армянском народом. Документы. Док. № 43, СПб. 1898..
9. Հակոբյան Թադևոս. Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971. (Hakobyan Tadevos. Yerevani patmutyuni. 1500-1800. Yerevan, 1971).
10. Շահազիզ Երվանդ. Հին Երևանը. Երևան, 1931.(Şahəziz Yervand. Hin Yerevan. Erivan, 1931).
11. http://www.iatp.am/old_yerevan.

Summary

Nazim Mustafa

The historical and architectural heritage of Azerbaijanis in the city of Irevan in the works of Armenian researchers

Irevan's Turkic-Muslim heritage has been described in detail in the works of a number of European and Russian authors, as well as Armenian authors. Although Armenian historians claim that Irevan is an ancient Armenian city, the facts indicate otherwise. Currently, the only building in Irevan city being over 250 years old is the Blue Mosque complex, located in the city center. Irevan's Turkic-Muslim heritage were partially researched in the works of Armenian historians of 19th, Ghevond Alishan, Yervand Shaheziz, and Gerasim Ezov; modern Armenian researchers Tadevos Hakobyan, Marietta Kasparyan, V. Harutyunyan, M. Asatryan, and A. Melikyan; and American-based Armenian historian Georgiy Bournoutian. In this article the author analyses the informations given by Armenian authors about the Irevan Fortress, the Khan's Palace, the mansion of Panakh Khan Makinsky, as well as about the mosques, baths, caravanserais, and squares of Irevan.

Keywords: *Keywords: Yerevan Fortress, Khan's Palace, Panah Khan Makinsky's mansion, mosque, caravansary, baths, square.*

Резюме

Назим Мустафа

Историко-архитектурное наследие азербайджанцев в городе Иревана в трудах армянских исследователей

Тюрко-мусульманское наследие Еревана подробно описано в трудах ряда европейских и российских авторов, а также армянских. Хотя армянские историки утверждают, что Ереван – древний армянский город, факты свидетельствуют об обратном. В настоящее время единственным зданием в Ереване, которому более 250 лет, является комплекс Голубой мечети, расположенный в центре города. Тюрко-мусульманское наследие Еревана частично исследовано в трудах армянских историков XIX века Гевонда Алишана, Ерванда Шахезиза, Герасима Эзова, современных армянских исследователей Тадеваса Акопяна, Мариетты Каспарян, В. Арутюняна, М. Асатряна и А. Меликяна, а также армянского историка Георгия Бурнутяна, проживающего в США. В данной статье анализируются сведения армянских авторов о Ереванской крепости, Ханском дворце, особняке Панах-хана Макинского, а также о мечетях, банях, караван-сараях и площадях Еревана.

Ключевые слова: *Ереванская крепость, Ханский дворец, особняк Панах-хана Макинского, мечеть, караван-сарай, баня, площадь.*